

METAFOOR ELU ON TEEKOND EBAÕNNE-VÄLJENDITES¹

KATRE ÕIM

Annotatsioon. Artiklis on selgitatud mõistemetafoori ELU ON TEEKOND ning TEE- ja SIRGE-kujundskeemide rolli mentaalset ebaõnnestumist tähistavate keelendite tekkimisel ja mõistestamisel. Teoreetilise tugipunktina kasutatud kognitiivse metafooriteooria järgi juhivad mõlemat protsessi meie mõistesüsteemile omased kognitiivselt reaalsed mõistelised ülekanded. Tõenäoliselt seavad sellised mõistemudelid omakorda üldised, kuid ometi väga kindlad raamid ka tähendusmuutustele.

Võtmesõnad: kognitiivne lingvistika, keelefilosoofia, kognitiivne metafooriteooria, leksikaalne semantika

Sissejuhatus

Artiklis otsitakse vastust küsimusele, milliseid võimalusi on eesti keeles tähistada mentaalset ebaõnnestumist, teisisõnu olukorda, kus tegevusega taotletud eesmärk jääb saavutamata. Järgnevas keskendun vastavasisulisli lekseeme sanktsioneerivatele ja ühtlasi nende mõistmise aluseks olevatele põhilistele tähendusülekannetele: selgitan lühidalt kognitiivses lingvistikas suurt tähelepanu pälvinud kujundskeemide ja mõistemetafoori ELU ON TEEKOND rolli eesti ebaõnne-väljendite mõistestamises. Selliste väljendite hulka kuuluvad nt: *miski kukub läbi, ei lähe läbi, ei tule välja, luhtub, variseb kokku, äpardub, läheb aia taha ~ haisema ~ hangele ~ hapraks ~ hukka ~ hundisurma ~ Juku poole ~ kuradile ~ kus kurat ~ kõige liha teed ~ looja karja ~ luhta ~ lörri ~ metsa ~ mokka ~ nahka ~ nurja ~ nässu ~ põhja ~ raisku ~ rappa ~ summa ~ tuksi ~ tühja ~ tühja tuulde ~ untsu ~ vastu taevast ~ vett vedama ~ viltu ~ vussi* jne. Järgnevas ei püüa ma

¹ Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandil nr 6147 „Eesti keele grammatika ning sõnavara dünaamika 1990–2000“ raames.

mitte niivõrd anda sünonüümsete keelendite loetelu ja liigitust kui osutada nende mõnele tekke- või loomisviisile.

Analüüsitava keelematerjali allikaks on Asta Õimu „Sünonüümisõnastik“, Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“, eesti kõnekäändude ja fraseoloogismide andmebaas (EKFA)² ja Tartu Ülikooli eesti keele tesaurus³; väljenditele on lisa otsitud Internetist Google'i otsingumootori abil.

Konventsionaalsed ülekanded

Jättes kõrvale küsimuse, kas ebaõnne-väljendid esindavad pigem kinnistunud kui vaba sõnakasutust, keskendun olulisemale – nende kujundlikkuse käsitlemisele. Pidades metafoore eelkõige mõtlemisega ja alles seejärel keelega seotuks, ei ole kognitiivses metafoorieoorias põhirõhk mitte keelel, vaid ülekandel, projitseeringul (*mapping*) (vt Lakoff 1993; vt ka Krikmann 2003: 86). Sanktsioneerib ju viimane metafoori allikvaldkonna keele ja järelduste seaduspärasuste kasutamist sihtvaldkonna mõistete jaoks. Ülekanne on alati konventsionaalne, s.o fikseeritud osa meie mõistesüsteemist, üks vaikimisi kokkuleppelistest moodustest mõistestada (*conceptualize*) abstraktseid mõisteid, nt elu või armastuse mõistet (Lakoff 1993). Tänu sellele, et meie mõistesüsteemis on sedalaadi kognitiivselt reaalsed mõistelised ülekanded, mõistame ka uudset kujundikasutust – üldjuhul ei ole sellest üldse raske aru saada ja enamasti ei märgatagi, et kujundkõne (*figurative language*) mõistmine eeldab teatud tõlgendamist. Uudsed kujundlikud keelendid on tegelikult juba eksisteerivate metafoorsete ülekannete järjekordsed ilmingud, täpsemalt nende süstemaatilised lisandused (Lakoff, Johnson 1999: 66).

Mitmeid artiklis vaadeldavaid keelendeid me mõistame seetõttu, et meil on implitsiitne teadmine elu ja teekonna teineteisele vastavatest omadustest. Ühtlasi teame nende kahe mõisteala vahelist tähendusülekannet (vt Lakoff, Turner 1989: 3, 4). See ühtlustatud ülekanne ütleb täpselt, kuidas elu on mõistestatud teekonnana, realiseerudes, nagu näeme, õige paljudes keelendites (vt Lakoff 1993). Kompleksne metafoor ELU ON TEEKOND⁴ moo-

² <http://www.folklore.ee/justkui> (15.03.2007).

³ <http://www.cl.ut.ee/ressursid/teksaurus> (15.03.2007).

⁴ Väikesed suurtähed tähistavad ülekande metakeelset nimetust ja eristavad seda süsteemsetest ontoloogilistest vastavustest, mis ülekannet iseloomustavad (vt lähemalt nt Lakoff 1993).

dustub primaarsete metafooride konventsionaalse mõistelise segunemise tulemusena (Lakoff, Johnson 1999: 61 jj). Kasutades ebaõnne-väljendeid väga erinevate olukordade puhul, tajume üht või teist kõnealust tegevust või protsessi ometi automaatselt näiteks liikumisena ruumis või asukoha muutumisena ajas:

- (1) Kaua nii see varandus vastu peab, siis ta ikka **upakile läheb** enese asjadega. (EKFA)
- (2) Ah, **rappa lähete** tähenärimisega ..
- (3) „Dracula” **läheb kõige liha teed** ja tulevikus me mäletame ainult Raudsepa häid lavastusi.
- (4) Ime, et sie jumala luodud inime võib nõnda **hukka menna**. (EKFA)
- (5) Kui Eesti ajakirjandus poleks kriitiline, **läheks** elu **hukka**.

Toodud näidetes avalduva primaarse metafoori TEGEVUS ON ISEENESLIK LIIKUMINE aluseks on omakorda valdkondade ühendamise esmane kogemus: iseenda ruumis ümberpaigutamise üldine tegevus (vt Lakoff, Johnson 1999: 52).

Konventsionaalsete ülekannete hierarhilisusest

Teatavasti ei ole metafoorsed ülekanded üksteisest sugugi mitte isoleeritud, vaid paigutuvad mõnikord hierarhiliselt, nii et n-ö madalamad projektsioonid saavad kõrgemate struktuuri. Näiteks elu kui teekonna seisukohalt asub esimesel tasandil sündmuse struktuuri metafoor, teisel tasandil eesmärgipärane ELU ON TEEKOND ning kolmandal tasandil ARMASTUS ON TEEKOND ja KARJÄÄR ON TEEKOND. Sündmuse struktuuri metafoori järgi on sihtvaldkonnaks sündmused ja allikvaldkonnaks ruum (Lakoff 1993). Mitmete ebaõnne-väljendite puhul ilmnevad ruumisuhted juba nende grammatilises struktuuris, kus sisuliselt domineerib orienteeritus tegevuse suunale. Sündmusele kui kohale, kus miski toimub või mingis mõttes paikneb, osutavad eesti keeles mh latiivsed määrused, mis näitavad kas subjekti või referendi suundumiskohta (täpsemalt sihtkohta või suunda) või tulemseisundit (vt EKG II: 71 jj):

- (6) Raha on hukatud 200 milli **sohu**.
- (7) See asi läheb **tühja**, ei tule sest midagi välja. (EKFA)

Olemuselt lokaliseeriv on ka mõnel juhul esinev latiivne valdajamäärus, mis tähistab, taas suhtereeglile alludes, subjekti või objekti referendi valdajat (vt EKG II: 62, 63):

(8) Siis juhtub see, et ülimad tähtsad asjad lendavad **kuradile**.

vrđ ka

(9) Mine **tühjale!** (EKFA)

Läänemaisele kultuurile omases naiivteoorias eeldatakse, et inimesel on elus oma eesmärgid ja kui ta nende saavutamise nimel ei tegutse, siis on midagi valesti: siis on ta eksinud või kadunud, kaotanud elus suuna ega tea, kuhu poole pöörata (Lakoff, Johnson 1999: 60, 61). Sündmuse struktuuri metafooris vastavad eesmärgid elus teekonna sihtpunktidele (vt näited 10 ja 11); eesmärgipärasele tegevusele vastab iseeneslik liikumine sihtpunkti suunas; tegevused moodustavad tervikuna tee, mida mööda liigutakse (12–15); eesmärkide saavutamise vahendite valimine tähendab sihtpunkti viiva tee valimist (16,17); raskustele elus vastavad liikumistakistused (18, 19, vrđ ka 20); välised sündmused on justkui suured liikuvad objektid, mis võivad takistada liikumist elus seatud sihtide suunas (21); eeldatud areng elus on virtuaalne reisija, kellega peetakse eeldatavasti sammu (Lakoff 1993).

(10) Teatrimaja Naissaarel ehk ühe hullumeelse kangelasteo **lõpp-sadam**.

(11) Veeb **ei kuhugi**.

(12) Asi **võtab vedu ~ nihkub ~ edeneb ~ liigub**. (EKFA)

(13) Aa nu Kaarli om väga hässäk, **ei laabu** tal miakki tüü, ei niitmine ega riibmine, hässättäs pääle. (EKFA)

(14) **Ei laabu, ei lagune** tuu tegu. (EKFA)

(15) Vana igavene pussak on, tal **ei irgne, ei hargne** ükski asi. (EKFA)

(16) **Ära otsi** kõveraid teid. (EKFA)

(17) Mis sa **võtsid** nii laia tee omale **ette**, nii suured mõtted. (EKFA)

- (18) Südamevalu **hobusega vedada**. (EKFA)
- (19) .. sellele langeda elus **raske murekoorm**. (EKFA)
- (20) Muret või kedagi, saba **koormaks** taga. (EKFA)
- (21) **Loll nali** jättis Londonis lennukist maha.

Niisiis on tavaeelduse kohaselt igapäev meil oma eesmärk – see annab meile sihi, sunnib tegema plaane ja mõtlema sihilejõudmiseks vajalikele vahe-eesmärkidele, takistuste ületamisele, sellele, millal kuhugi jõuda ja mida teha järgmiseks jne. Need metafoori EESMÄRGIPÄRANE ELU ON TEEKOND alamprojektsioonid muudavad teadmise teekonnast juhisteks, kuidas elus toimida (Lakoff, Johnson 1999: 62), kuidas kavatsused ellu viia.

Teekonna-metafooride hulgas on niisama loomulikud mikrotasandi ülekanded, mis kajastavad üldistavalt olukordi, kus eesmärk jääb erinevatel põhjustel saavutamata: MITTEEDENEMINE ON MITTELIIKUMINE (SEISAK) (vt nt Lakoff, Johnson 1999: 192) (vt näide 22), MITTEEDENEMINE ON TAGURPIDI LIIKUMINE (23), EESMÄRGI SAAVUTAMATA JÄÄMINE ON SOOVITUD KOHTA MITTEJÕUDMINE (24, 25).

- (22) Ühispartei ametlik sünd **on toppama jäänud**.
- (23) Kõrra **hakkas menema tagurpite** ja läks ja läkski. Ei saand enne surma enamb oma jalgu maha saama. (EKFA)
- (24) Eesti jalgpalliklubid TVMK ja Tallinna Levadia UEFA karika-sarja **eelringist kaugemale ei jõudnud**.
- (25) **Ei** selle kaubaga **lähä kuskile**, kui sa sedasi kärbseid pähä ajad. (EKFA)

Kui mõistestada tegevust iseenesliku liikumisena, siis tegevuse käigus ettetulevad raskused on mõistestatavad millenagi, mis võib takistada liikumist (vt ka joonis 2 lk 187). Liikumist soovitud kohta, s.o eesmärgi saavutamist, võib takistada blokeering (vt näited 26 ja 27), loodusobjektid (28), koorem või raskus (29, 30), vastujõud (31), energiaallika puudumine (32) (vt Lakoff, Johnson 1999: 188).

- (26) Või me jääme gi suhetes Venemaaga peaga **vastu sein**a jooksma?
- (27) .. Euroopa Nõukogu ja Euroopa Komisjon püüavad kõrvaldada **tõkked** liikuvusele hariduse ja koolituse valdkonnas.

- (28) .. moodustavad .. riikidevahelised territoriaalsed pretensioonid **tõelise rägastiku**, milles orienteerumine on raske ka professionaalsele ajaloolasele.
- (29) Saarte valitsejat **rusub kahekordne väljakutse**.
- (30) Kosovost saab euroliidule raske **koorem**.
- (31) Kiikla lastekodu majade valmimist **pidurdab heade ehitajate põud**.
- (32) Energia talus saab **tühje akusid** laadida.

Objekti või nähtuse takistava või pidurdava mõju eiramisest sõltub, kas me jõuame soovitud kohta. Kui ei olda piisavalt tähelepanelik, võib toimuda kokkupõrge takistusega (vt näited 33 ja 34, vrd ka 35).

- (33) Tsivilisatsioonide **kokkupõrge**.
- (34) Paljud potentsiaalsed ettevõtjad pörkavad **esimeste raskustega** kokku juba tegutseva firma üleandmisel teisele isikule.
- (35) See mees **ei pörka** millegi eest **tagasi**. (EKFA)

Seega kasutab metafoor EESMÄRGIPÄRANE ELU ON TEEKOND ära kogu sündmuse struktuuri metafoori struktuuri (sündmused = olulised sündmused elus, eesmärgid = sihid elus) ja eesmärgipärastena mõistestatud sündmused elus on lihtsalt liik sündmusi (Lakoff 1993). Nii nagu aja mõistel ei ole elulgi mitte ainult lineaarne liikumisdimensioon, vaid ka liikumise käigus muutuv sisu. Eesti keeles saame rääkida elust kui raamist, mis sisu, s.o elus toimuvaid sündmusi, muutusi ümbritseb ja seob. Just sündmused on need, mida me mäletame, näeme ette, planeerime, asetame üksteisega mingitesse suhetesse (vt nt H. Õim 2006: 226, 229). Ja inimene on justkui rändaja (vt nt Lakoff 1993), kes püüab saavutada oma sihte elus: läheb oma plaanidega edasi, satub kõrvalteele, on sunnitud ringi minema, puutub kokku takistustega jne.

Miks eksisteerivad teatud tähendusülekanded?

Mis teeb elust teekonna?

Elust teevad teekonna teed, mis viivad sihtpunktide poole: lastele **antakse** või **ei anta** eluks **hea start**; keegi **on jõudnud** (elu) **lõppu**; inimestel on elus **oma tee**; kellegi elu **võtab mingi suuna**; inimesed ei tea mõnikord, **kuhu** nad oma elus **jõuda tahavad**; me ei pruugi nooruses teada, **milline tee valida** jne (Lakoff, Turner 1989: 3).

Nagu teada, ei ole metafoorsed ülekanded sugugi arbitraarsed, st mitte kõike ei saa projitseerida millele tahes. Selgitamaks, miks toimub teatud allikalalt ülekanne just teatud sihtalale ja seda kindlal moel, tuleb pöörata tähelepanu kujundskeemi (*image-shema*) struktuurile (Johnson 1990: 113; eesti keeles vt lähemalt Veismann 2006: 172; vt ka Krikmann 2003: 59).

Kujundskeem on kujuteldavate interaktsioonide ja muutuste korduv seaduspära, mis annab meie kogemusele sidususe ja struktuuri. Näiteks VERTIKAALSUSE-skeem tuleneb sellest, et rakendame midagi tehes või tajudes korduvalt ÜLES–ALLA suunda, mõõtes näiteks oma lapse pikkust, jälgides vanni täitumist veega vm; mõistagi ei saa siinkohal unustada inimese tavapärasest püstiasendist. VERTIKAALSUSE-skeem on nende vertikaalsusega seotud kogemuste, kujutluste ja tajude abstraktne struktuur. Sellised kogemuslikult põhilised kujundskeemid nagu TEE, SEOSED, TSÜKLID, SKAALAD, TSENTER–PERIFEERIA, MAHUTI, TAKISTAMINE, VÕIMALDAMINE, OSA–TERVIK, TÄIS–TÜHI, KORDUMINE, PIND, KONTAKT, KÜLGNEMINE, LÜKKAMINE, TÖMBAMINE, LIIKUMAPANEMINE, TOETAMINE, TASAKAAL, SIRGE–KÕVER, LÄHEDAL–KAUGEL jne mängivad korduvates metafoorses ülekannetes juhtrolli (Johnson 1990: XIV ja 113; vt ka Lakoff, Johnson 1999: 35). Kujundskeemid ning metafoorsed süsteemid kehtestavad rea võimalikke mõistmise ja arutlemise malle, nad on nagu kanalid, kus võib suhteliselt vabalt liikuda. Mingi muu liikumine, s.o järeldus ei ole üldse võimalik – selle välistavad kujundskeemid ja metafoorid. Samas on neis piirides võimalik mõningane kontekstist sõltuv varieerumine. See, mis järeldused on lubatud, sõltub metafoorselt organiseeritud taustast, sellest, mis ilmingud tekivad, mis küsimused on püstitatud, hüpoteesid sõnastatud (Johnson 1990: 137).

TEE-skeem ja selle struktuur

Paljude metafoorsete ülekannete aluseks on TEE-skeem. Nii võib näiteks metafoorne aja mõiste rajaneda liikumisel mööda füüsilist teed (vt näide 36), tulemuslikke mentaalseid tegevusi võidakse samuti mõista vastavalt TEE-skeemile. Samamoodi kujutatakse protsessi kulgu mõnikord metafoorselt liikumisena mööda teed lõpp-punkti suunas (vt näide 37).

(36) Nad seisavad üks ühes ja teine teises **elutee** otsas. Kui üks on noor ja teine vana. (EKFA)

(37) Ansip tüürib **kolmikliidu poole**.

TEE-skeemi võib pidada üheks meie kehalise toimimise kõige tavalisemaks struktuuriks. Selle skeemi puhul on täidetud kõik metafoori allikala tingimused: (a) valdav kogemuses, (b) seetõttu hästi mõistetav, (c) hästi struktureeritud, (d) lihtsalt struktureeritud, (e) arenev ning tunnustest (a)–(d) tulenevalt selgete piirjoontega. Meie elu on täidetud teedega, radadega, mis seovad meie ruumilist maailma: voodist vannituppa, Tallinnast Tartusse, Maalt Kuule. Olenemata sellest, kas tee on füüsiliselt olemas või kujuteldav, on siin tegemist ühe korduva ja kindla sisestruktuuriga kujundskeemilise mudeliga (Johnson 1990: 113–117). LÄHE–TEE–EESMÄRK skeemi elemendid on järgmised (vt joonis 1): liikuv objekt; lähe (alguspunkt); eesmärk, s.o objekti planeeritud eesmärk; teekond alguspunktist eesmärgini; liikumise tegelik trajektoor; objekti asend konkreetsel ajal (vt näited 38 ja 39); objekti suund konkreetsel ajal (40–43); objekti tegelik lõplik asukoht, mis võib, aga ei pruugi olla planeeritud eesmärk (44) (Lakoff, Johnson 1999: 33).

(38) Tänapäeva Karjala on **surnud punktis**.

(39) Pärast praegu **pooles vinnas** oleva haridusreformi edukat lõpetamist ..

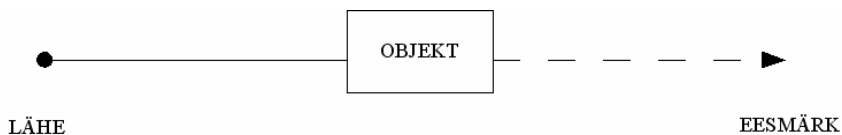
(40) Elu lääp **alla**, ku na ei mõista juhti, kaits tohmanit kokku saave. (EKFA)

(41) Kui inime oma eluga nii **alapoole** langeb, repp-repilt alapoole, ehk tõuseb **kõrgemale** ka. (EKFA)

(42) Elu läheb **edasi**.

(43) Elu nagu **vähjakäik**. (EKFA)

(44) .. su karjäär **läheb põhja** muusika saatel ..

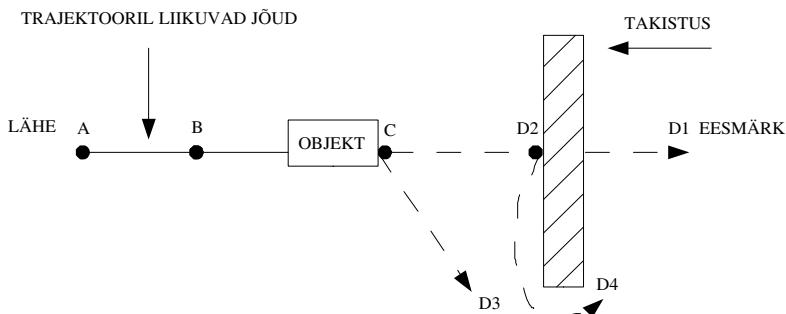

Joonis 1. LÄHE-TEE-EESMÄRK -skeem

Teed ei ole loomupäraselt suunaga – punkti A punktiga B ühendav tee ei pea tingimata ühes suunas viima, kuid inimeste jaoks on läbitavatel teedel eesmärgid ja nii tajutakse teid suunalistena, st me liigume punktist A punkti B poole (Johnson 1990: 113). LÄHE-TEE-EESMÄRK -skeemi, mis iseloomustab meie kõige põhisemat teadmist liikumisest, saab laiendada, kui lisada näiteks vahend (vt näited 45 ja 46; ree- ja kelgukujundi kohta vt lähemalt A. Õim 2005), liikumiskiirus, liikumistakistused, trajektooril liikuvad jõud, teised objektid jne (Lakoff, Johnson 1999: 33). Joonisel 2 on B ja C kohad, mis seovad tee alguspunkti A ja lõpp-punkti D.

(45) Nuorest pääst on elbul old ja **toiste kelkujel** määst ala last 'teiste kulul elanud'. (EKFA)

(46) Justkui kits **kelgu** ees 'kui mõni ettevõtte kusagile ei kõlba'. (EKFA)

Joonis 2. LÄHE-TEE-EESMÄRK laiendatud skeem

(vt ka Johnson 1990: 46)

Ruumisuhted kerkivad selles skeemis esile siis, kui lisada esiletõst ning objekti – orientiiri (*landmark*) suhe, st liikumine toimub orientiiri suhtes (vt Lakoff, Johnson 1999: 33; vt ka Veismann 2006: 172 jj).

Loomulikke aluskorrelatsioone meie kogemuses: eesmärkide paaristamine füüsilise funktsioneerimisega

Niisiis rajaneb metafoor EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID üldistatult TEE-skeemil ja metafooril SEISUNDID ON ASUKOHAD. Selles vastab alguskoht algseisundile, siht (lõppkoht) lõppseisundile ja liikumine mööda teed vahetegevustele. Seega võidakse väga abstraktsete eesmärkide püüdlimest, nagu raamatu kirjutamine, väitekirja kaitsmine või õnnelikuks saamine, mõista selliste füüsiliste tegude sooritamisena, mida on vaja ruumilise sihi saavutamiseks. Kui (konkreetses füüsilises) sihi saavutamise struktuurid kantakse üle (üldise abstraktse) eesmärgi saavutamise mõistealale, tekib hulk keelelisi väljendeid, näiteks:

(47) Aserbaidžaan: **pikk tee** demokraatiani.

(48) Praeguseks olen bridžiõpikuga jõudnud juba **poole peale**.

(49) Ametlike tulemusteni **läheb aega** kaks nädalat.

(50) 80. aastate lõpul **alustati** materjali sisestamist arvutisse ja selle märgendamist ..

(51) Kõik see **juhhib kõrvale** meie eesmärgist ja nõrgendab Oranje Ordu ..

(52) Kõigest sellest loobumine oleks kahtlemata **radikaalne suunamuutus** Eesti välispoliitikas.

Abstraktsete eesmärkide puhul mõistame oma edenemist TEE-skeemi metafoorse tõlgenduse kaudu: me kanname seisundid üle füüsilistele kohtadele. Ilmselt toimub see nii just seetõttu, et meie kogemuses on aluskorrelatsioon, mis tekitabki metafoori. Kui soovime füüsiliselt jõuda mingisse kohta, siis on meil eesmärk olla selles kohas – selleni on võimalik jõuda, kui liigutada oma keha alguspunktist A mööda vahepealseid kohti lõpp-punkti B. Abstraktse eesmärgi mõistealale kuulub algseisund, kus eesmärk ei ole täidetud, terve rida tegevusi ja lõppseisund, kus plaan on ellu viidud. Seega valitseb meie kogemuses vastavus: eesmärgi mõis-

teala struktuur on paaristatud füüsilise mõisteala struktuuriga (algseisund = koht A, (planeeritud) lõppseisund = koht B, tegevuste jada = liikumine A-st B-sse). Kogemusliku paaristamise ja metafoori vahel valitseb isomorfism, st iga vastavus paaristamises vastab ülekandele metafooris. Paaristamine ei ole iseenesest metafoorne, kuid avaldab mõju metafoori (EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID) struktuurile ja implikatsioonidele: see piirab (1) metafoori allik- ja sihtalade valikut (liikumine mööda teed on allikala, eesmärgi saavutamine on sihtala); (2) seda, millised allikala elemendid millistele sihtala elementidele üle kantakse. Niisiis on metafoori aluseks vastavus kogemuses. Metafoori EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID struktuur rajaneb allikala struktuuril, viimane sisaldab TEE-skeemi, mis määrab metafoorse ülekande põhiolemuse. Projektsiooni üksikasjad sõltuvad aga ülisagedasest loomulikust, valdavast ja vahetust paaristamisest (Johnson 1990: 114–117). Kahtlemata pakuvad kõnealuse metafoorse ülekande (EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID) jaoks määrava tähtsusega paindlik TEE-skeem ja viimast sisaldav allikala (liikumine mööda teed) väga suurt potentsiaali uudseks süsteemseks kujundikasutuseks (vt ka Lakoff, Johnson 1999: 194).

SIRGE-skeem

Enamikku ruumilisele kogemusele toetuvatest kujundskeemidest iseloomustatakse visuaalselt, ruumiliselt. Visuaalne süsteem eeldab ja kasutab selliseid tegureid nagu kollineaarsus, kumerus, sümmeetria, ühislõpetus (kaks või enam lõpetust ühes punktis) – on selge, et visuaalses kujutluses mängivad oma osa mh sirgjooned (eesti keeles vt lähemalt H. Õim 2000). Võimalik, et just TEE-skeemile omane sirgjoonelisus (koos SIRGE-skeemiga) teeb võimalikuks sellised metafoorid nagu LINEAARNE SKAALA ON TEE. See oletus lubab teha kujundskeemi-kujulise allikaga metafooride koherentsuse seisukohalt üliolulise järelduse: teatud kujundskeemid kuuluvad meie kogemuses kokku (Cienki 1998: 108 jj). Näiteks on kõik see, et meie keha on sirgelt, püsti ja n-õ kontrolli all, omavahel seotud ning loomulikult erineb see olukorrast, kui oleme kummargil, all ega kontrolli oma keha. Gravitatsioonijõu eiramisega, püstiseismisega kaasneb teatud lihasepinge, ja vastupidi: mingile jõule või näiteks väsimusele järele andes on keha lõtv. Järelikult rühmituvad nimetatud omadused vastavalt meie keha funktsioneerimisele ka kogemuses samamoodi. Muidugi on lühim tee kahe punkti

vahel sirgjoon: kui minna kuhugi otse, võtab see vähem aega kui minna samasse kohta ringiga. (Tegelikult ei ole nn inimlik tee sugugi mitte alati sirge: kui me läheme mingi eesmärgiga kuhugi, siis harva sirgelt, kui me oma liigutusi just spetsiaalselt ei kontrolli.) Seega valitseb SIRGE-skeemi ruumiliste ja jõudünaamiliste aspektide vahel ilmne seos: objekt liigub ühe muutumatu mittehäiriva jõu mõjul sirgelt. Seesama nähtus avaldub sirge vormi sümmeetria ja stabiilsuse vahelises seoses: mida sümmeetrilisem on konfiguratsioon, seda stabiilsemana seda mõistetakse. Stabiilsust võib defineerida ajalise sümmeetriana, s.o muutuse puudumisena ajas. Sirge esindab ühte prototüüpsetest sümmeetrilistest vormidest, see on justkui täpsusstandard – ettekujutus sirgjoonest on meil kõigil olemas. Tunduvalt raskem on kokku leppida, milline on standardne nn mittesirge, väärdunud vorm. Kui objekt, mida me oma eelneva kogemuse põhjal eeldame olevat sirge, seda pole, siis teeme järelduse, et objektiga on toimunud muutus, kusjuures muutus on mõistetav liikumisena (vt ka nt Lakoff, Johnson 1999: 52). Kui eeldame, et objekt liigub mööda sirget teed, kuid see ei ole nii, siis me järeldame, et ebastabiilsuse põhjuseks on mingi uue jõu mõju (vt joonis 2: trajektoiril liikuvad jõud, takistus). Niisiis on sirgetele objektidele üldiselt omased teatud jõudünaamilised omadused. Ka mittesirgetel objektidel on teatud üldised tunnused, kuid nad võivad olla erineval viisil mittesirged, erinevad on ka jõud, mis on neid selliseks teinud. Kuna väärdunud, väärdunud jt mittesirged vormid ei ole terviklikud, ei moodusta nad meie kujuteldavates vastastikmõjudes ja liikumistes sidusat, korduvat mustrit (Cienki 1998: 111–114).

Kui SIRGE-skeemi järgi on otseliikumine seotud eesmärgipärase liikumisega, mille jooksul ei ole muudetud suunda ega peatunud (vt Cienki 1998: 124), siis TEE-skeemi olulisteks ja ebaõnne-tähenduse seisukohalt huvipakkuvateks osadeks on mh liikumise tegelik trajektoor ning objekti asend ja suund konkreetsel ajal. Nimetatud tegurid võivad viia selleni, et trajektoori tegelik lõplik asukoht ei vasta planeeritule. Kuna vaikimisi „normaalne”, sotsiaalselt „korrektnen” tegevus on metafoorselt liikumine mööda sirget teed, siis toob valesti tegutsemine, s.o kõrvalekaldumine teest, loogiliselt kaasa soovitud kohta mitte jõudmise – ja eesmärk jääbki saavutamata. Nagu ka teised kujundiskeemil rajanevad metafoorid toovad SIRGE-metafoorid kaasa oma järeldused: VALE ~ MITTEKORREKTNE ON MITTESIRGE (vrd ÕIGE ON SIRGE), EBANORMAALNE/MITTEKONVENTSIONAALNE ON MITTESIRGE, SOTSIAALSelt MITTEAKTSEPTEERITAV ON MITTESIRGE, MITTEMORAALNE

ON MITTESIRGE ehk üldisemalt: KÕRVALEKALLE NORMIST ON KÕRVALEKALLE TEELT (vt Cienki 1998: 125 jj):

- (53) Liitumine Euroopa Liiduga võib Eesti seniselt edukalt reformide **teelt kõrvale viia**.
- (54) Kurjategijad üritasid euronõu **kraavi lasta**.
- (55) Noh, nüüd **onvad** lapsed **hukas**, kas mul polnud õigus. (EKFA)

Nn mittesirge esindab võrreldes „hea” sümmeetrilise seisundiga muutust, kusjuures eksimine või kõrvalekaldumine sirgelt teelt võib olla seotud füüsilise või mentaalse kontrolli kaotamisega (Cienki 1998: 125) (vt näited 56–58, vrd ka 59).

- (56) **Teelt eksinud** peremehed.
- (57) Meie ajalugu **keerab kraavi**.
- (58) Eks vastus **oli** ju kõvasti **puusse**.
- (59) Jõks **ei pannud puusse**.

Kokkuvõtvaid järeldusi

Tähendust 'ebaõnnestuma' kandvate keelendite mõistmisel mängivad olulist rolli eri tasandi tähendusülekanded. Domineeriv kompleksne mõistemetafoor ELU ON TEEKOND kasutab ära kogu SÜNDMUSE STRUKTUURI metafoori struktuuri ja nii on projektsiooni sihtvaldkonnaks sündmused ja allikvaldkonnaks ruum. Me mõistame oma eesmärgi elus teekonna sihtpunktidenä, eesmärgipärane tegevus on meie jaoks iseeneslik liikumine sihtpunkti poole, tegevused moodustavad tervikuna tee, mida mööda liigume, eesmärkide saavutamise vahendite valimine tähendab sihtpunkti viiva tee valimist, raskused elus vastavad liikumistakistustele jne. Nimetatute kõrval toetavad vaadeldud väljendite mõistmist ülekanded, mille järgi jääb eesmärk erinevatel põhjustel saavutamata, näiteks: MITTEEDENEMINE ON MITTELIKUMINE (SEISAK), MITTEEDENEMINE ON TAGURPIDI LIKUMINE, EESMÄRGI SAAVUTAMATA JÄÄMINE ON SOOVITUD KOHTA MITTEJÕUDMINE. Võib arvata, et nimetatud teekonna-metafoorid saavad võimalikuks tänu meie kogemuses kõrvuti paiknevatele TEE- ja SIRGE-kujundiskeemidele. SIRGE-skeemi kohaselt on eesmärgipärase liikumisega seotud otseliikumine; TEE-skeemi

olulisteks osadeks on mh liikumise tegelik trajektoor ning objekti asend ja selle liikumise suund konkreetsetel ajal. Nimetatud tegurid, aga ka liikumistakistused ja trajektooriga liituvad jõud võivad viia selleni, et objekti tegelik lõplik asukoht ei vasta planeeritule ja eesmärk jääb saavutamata.

Kui liikuda abstraktsete tähenduste mõistmiselt nende aktualiseerumise juurde keeles, selgub, et kirjeldatud mõistemudelid seavad küll üldised, kuid ometi väga kindlad raamid tähendusmuutustele. Seega seaduspära mõistmises tingib leksikaliseerumismalli.

Teisalt peitub meie kogemuses ja teadvuses eksisteerivate aluskorrelatsioonide rakendamises üks põhjusi, miks on nii ainukordse kujundkõne produtseerimine kui ka sellest arusaamine sedavõrd loomulik, vrd *Subaru sõitja lõhkus 9. katsel vastu kivi sõites oma auto vedrustuse ja .. siis ei olegi seda kahe akna vahel klõpsimist palju, sest koodi lased kivisse alles siis ..*

Füüsilise sihi saavutamise struktuuride ja neis toimivate muutuste lähem jälgimine peaks pakkuma aga ainet ja järeltõlget nii abstraktse eesmärgi saavutamise leksika uurimiseks kui ka võimalike tähendusmuutuste prognoosimiseks, vrd *Sõitis vasakule teelt välja, vastu kändu ja Ühel oli igastahes toide kändu kündnud ja arvatavasti kogu peenema elektroonika ära põletanud*, vrd ka *Joobes juht kihutas võssa ja Nii et see tabel on ikka väga võssa ..* Eriti arvestades, et abstraktse eesmärgi saavutamata jäämise tõenäosus on suurem kui võimalus füüsiliselt mitte jõuda konkreetsetesse planeeritud kohta (vt Johnson 1990: 115).

Kirjandus

- Cienki, Alan 1998.** STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions. – *Cognitive Linguistics* 9: 2, 107–149.
- EKG II** = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Ereht (peatoimetajana), Tiiu Ereht, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Johnson, Mark 1990.** *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason.* Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Krikmann, Arvo 2003.** Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. – Reetor 1. Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. Tartu, 52–144.

- Lakoff, George 1993.** The Contemporary Theory of Metaphor. – Metaphor and Thought. Ed. by Andrew Ortony. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 202–251. <http://uchcom.botik.ru/IHPCS/MET/WebLibrary/Lakoff/The-Contemporary-Theory-of-Metaphor.html> (15.03.2007).
- Lakoff, George, Mark Johnson, 1999.** Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.
- Lakoff, George, Turner, Mark 1989.** More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Saareste, Andrus 1958–1963.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti.
- Veismann, Ann 2006.** *Peale ja pärast*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn, 170–183.
- Õim, Asta 2005.** Ree- ja kelgu-kujundist eesti fraseoloogias. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Tallinn, 143–158.
- Õim, Asta 1991.** Sünonüümisõnastik. Tallinn.
- Õim, Haldur 2000.** *Otse, sirge* and *õige*: a domain of metaphoric extension in Estonian. – Estonian : Typological Studies IV. Ed. by Mati Ereht. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14.) Tartu, 198–2000.
- Õim, Haldur 2006.** Mida aeg võib meiega teha ja mida meie ajaga. – Keele ehe. Toimetanud Ellen Niit. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Tartu, 223–231.

The metaphor LIFE IS A JOURNEY in expressions of failure

Katre Õim

The meaning of many idioms for expressing the notion of 'failure' in Estonian is based on the complex metaphor LIFE IS A JOURNEY, using the entire EVENT-STRUCTURE metaphor. The target domain of this projection is the event and the source domain is space. We understand our purposes in life as destinations; purposive action is seen as self-propelled motion toward a destination; actions form a path of movement; choosing a means to achieve a goal is choosing a path to a destination; difficulties in life are impediments to motion, and so on. In addition to the above, the expressions investigated in the article are supported by projections which show the goal not being achieved for various reasons: LACK OF PROGRESS IS LACK OF MOVEMENT; NOT ACHIEVING A PURPOSE IS NOT REACHING A DESIRED LOCATION; and so forth. These journey metaphors are possible due to PATH-image schema and STRAIGHT-image-schema, which exist side-by-side in our experience. The models described in the article create general but firm frames for meaning changes, i.e. patterns of conceptualization influence possible models of lexicalization. Therefore, the close observation of the structures involved in achieving a physical goal, and changes taking place in those structures, should have implications for research on the lexicon of achieving an abstract goal as well as predictions of possible changes of meaning. On the other hand, the use of base correlations in our experience and mind reveal one of the reasons why both production and comprehension of unique figurative language is so natural.

Keywords: cognitive linguistics, philosophy of language, cognitive theory of metaphor, lexical semantics

Katre Õim

eesti keele õppetool

Tallinna ülikool

Narva mnt 25

10120 Tallinn

katre.oim@tlu.ee